

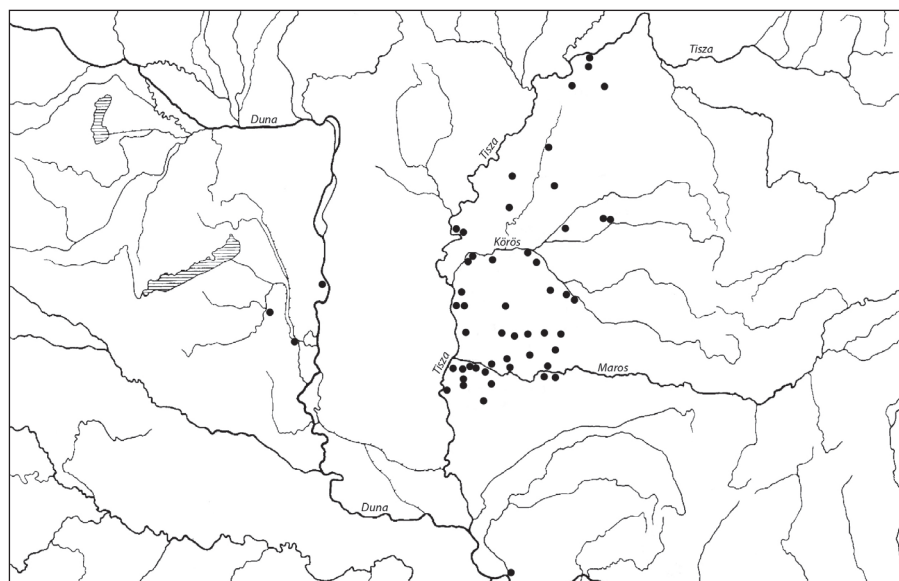
EGY NÉP, KÉT RÉGIÓ?

Gondolatok a kora avar kori Tiszántúl kelet-európai kapcsolatrendszeréhez

GULYÁS BENCE

A kora avar kori Kárpát-medencében számos etnikum azonosítására sor került. A Tiszától keletre eső területeken egy olyan – az avaroktól temetkezési szokásaiban élesen elkülönülő – népcsoport telepedett le, amely egyértelműen kapcsolatban állt a dél-orosz sztyeppe 6–7. századi nomád csoportjaival.

Az avar korszakot a kutatás hagyományosan három fő korszakra osztja.¹ Ezek közül az 567 és a 7. század középső harmada közé keltezett kora avar kor különleges helyzetben van. A bizánci pénzek és a jó keltező értékkel bíró importtárgyak segítségével ugyanis ennek a körülbelül 100 esztendőnek a belső kronológiája a későbbi időszakhoz képest jóval kidolgozottabb. Az ebből az időszakból származó, avarokról szóló bizánci források külön segítséget jelentenek a korszakkal foglalkozó szakemberek számára. Ezek alapján az Avar Kaganátust nem tekinthetjük etnikailag homogénnek, az avarok mellett gepidákról, szlávokról, a Bizánci Birodalom területéről elhurcolt alattvalókról, keleti eredetű segédnépekről is megemlékeztek a kortárs források.² A korszakkal foglalkozó kutatók egyik fő céljának a különböző eredetű közösségek régészeti hagyatékának elkülönítését tekintették. A Dunántúl esetében ezeket a törekvéseket egyre látványosabb sikerek koronázzák, az itteni temetőkben egyértelműen elkülöníthető a romanizált lakosságra, a germánokra, illetve a keleti eredetű avarokra jellemző tárgyi kultúra³ (1. kép).

1. kép: A tiszántúli népesség lelőhelyeinek elterjedése

Az Alföldön a források tanúsága alapján a megmaradt gepidák mellett több, a sztyeppei kultúrkörhöz tartozó népcsoport telepedett le, amelyek régészeti leletanyaga a hasonló életmód miatt nehezen választható szét. E tekintetben a legnagyobb előrelépés a Kelet-Európában csatlakozott törzsek emlékegyanyagának elkülönítése terén történt. A Tiszántúlon, és kisebb részt a Dunántúl keleti peremvidékén megjelenő népesség nem a tárgyi hagyatéka, hanem az eltérő temetkezési szokások alapján körvonalazható.⁴ Ezt a következő táblázatban foglalom össze.⁵

¹ Kovrig, Ilona: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963).

² Pohl, Walter: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* (München: Verlag C. H. Beck, 1988), 225–236.

³ Tivadar, Vida: Conflict and Coexistence: The Local Population of the Carpathian Basin under Avar Rule (sixth to seventh century). In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, ed. Florin, Curta (Leiden - Boston: Brill, 2008), 13–46.

⁴ Mivel az e népességhez köthető lelőhelyek túlnyomó többsége a Tiszántúlon található, ezért a továbbiakban a tiszántúli népesség elnevezést használom.

⁵ Csallány Dezső: Kora-avarkori sírletek – Grabfunde der Frühawarenzeit. *Folia Archaeologica* I–II (1939), 121–180; Lőrinczy Gábor: Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* IV (1998), 344.

1. táblázat: A Kárpát-medencei kora avar kori temetkezési szokások összehasonlítása

Temetkezési szokás	Tiszántúli népesség	Egyéb keleti közösségek (avarok)
Tájolás	ÉK–DNy, K–Ny	ÉNy–DK
Sírformák	Aknasírok mellett összetett sírok is ⁶	Aknasírok
Állatáldozatok a sírban	Részleges ló-, szarvasmarha, juh- és kecskevázak ⁷ , néha egész lovak	Néha egész lovak
Ételmelléklet	Juh keresztcsont, néha lapocka vagy koponya	Szárnyas- és sertéscsontok
Edénymelléklet	Fej mellett	Láb mellett

A tiszántúli népesség keleti-európai kapcsolataira már az első leletek előkerüléséről beszámoló publikációk felhívták a figyelmet. A részletesebb vizsgálatokra azonban egészen a 80-as évek végéig, a 90-es évek elejéig várni kellett.⁸ Mielőtt azonban megkezdődött volna a csoport kapcsolatrendszerének részletesebb feltérképezése, a kora avar kor kutatásában fokozatos hangsúlyeltolódás következett be. A rendszerváltást követően a korábban elhanyagolt germán, majd egyre inkább a mediterrán kapcsolatok kutatása került előtérbe. Ez a keletközpontú szemléletmód háttérbe szorulásának, valamint a szovjet régészet sematikus megközelítési modelljeinek tudható be. A fiatalabb generációk a korábbi rendszerrel való szakítás részeként sajnálatosan elfordultak az orosz nyelvtől is. Ráadásul a szocialista rendszer megszűnésével együtt fokozatosan elhaltak a korábbi intézményközi kapcsolatok, így a hazai kutatók egyre kevésbé láttak rá az orosz és ukrán kutatás újabb eredményeire (2. kép).

2. kép: Fülkesír metszete Szegvár-Oromdűlő lelőhelyről (Lőrinczy Gábor felvétele)

⁶ Az összetett síroknál a sírgödört térben felosztották, az aknába az áldozati állatok, míg az elválasztott részbe az elhunyt került. Az akna és a fülke viszonya alapján padmalyos, kétoldali padkás és fülkesírokról beszélhetünk.

⁷ Részleges állattemetkezésnek nevezzük, amikor az állatot nem egészben, hanem csupán a lenyúzott bőrben hagyott koponyát és lábvégeket helyezik a sírba.

⁸ Csallány Dezső: A Szentés-lapistói népvándorlaskori sírlelet. *Dolgozatok IX–X* (1933–1934) [1934], 210–212; Somogyi, Péter: Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschlüge zu den archäologischen Hinterlassenschaften osteuropäischer Reiterhirten aus der pontischen Steppe im 6. Jahrhundert. *Archaeologia Austriaca* 71 (1987), 121–154.

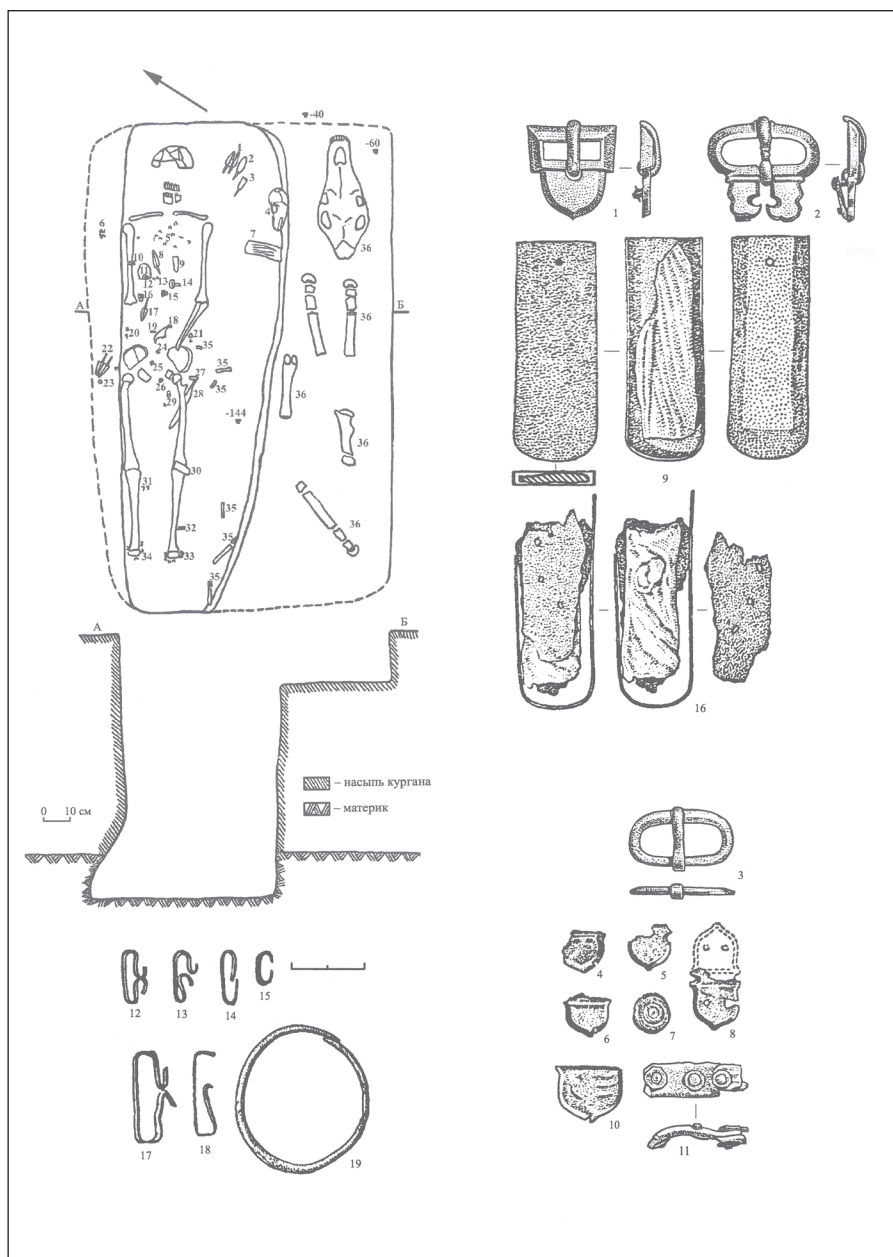
NOMÁDOK A KELET-EURÓPAI SZTYEPPÉN A 6–7. SZÁZADBAN

R. S. Orlov a Fekete-tenger mellett előkerült 6–7. századi temetkezéseket a legjelentősebb lelőhely után Sivašovka-kultúrának nevezte el.⁹ Az ide tartozó emlékek a Dnyeszter és a Volga közötti hatalmas területen helyezkednek el. A csoportba sorolt temetkezéseket három ismérv alapján határozták meg. Ezek a következők:

- a korábbi kurgánokba való temetkezés;
- az ÉK–DNy-i tájolás;
- a pajzsalakú öv- és csizma-
veretek megléte¹⁰ (3. kép).

A kultúra elnevezés ellen először Somogyi Péter emelt kifogást.¹¹ Ebben minden bizonytalanságot elhárítva, hiszen minden bizonnyal benne volt az a hagyományos elképzelés, mely szerint a régészeti kultúrák etnikumokkal lennének megfeleltethetők. A Sivašovka-kultúra elterjedése azonban az írásos forrásokban szereplő több törzs – a kutrigurok és az utigurok – szállásterületét is lefedi, ezért az etnikus értelmezésnek nincs alapja. Ezért a továbbiakban az etnikailag semlegesebb, csak kronológiai vetülettel rendelkező horizont fogalmat fogom használni.

A Sivašovka-horizont első leírása után egészen a 2000-es évek első feléig csak kevés sírt adtak közre az orosz és az ukrán kutatók, erre az időszakra inkább a nagy összegző munkák a jellemzőek.¹² Az elmúlt tíz évben pedig sorra jelentek meg a modern szemléletű anyagközlések, ezáltal több tucat temetkezés vált részleteiben

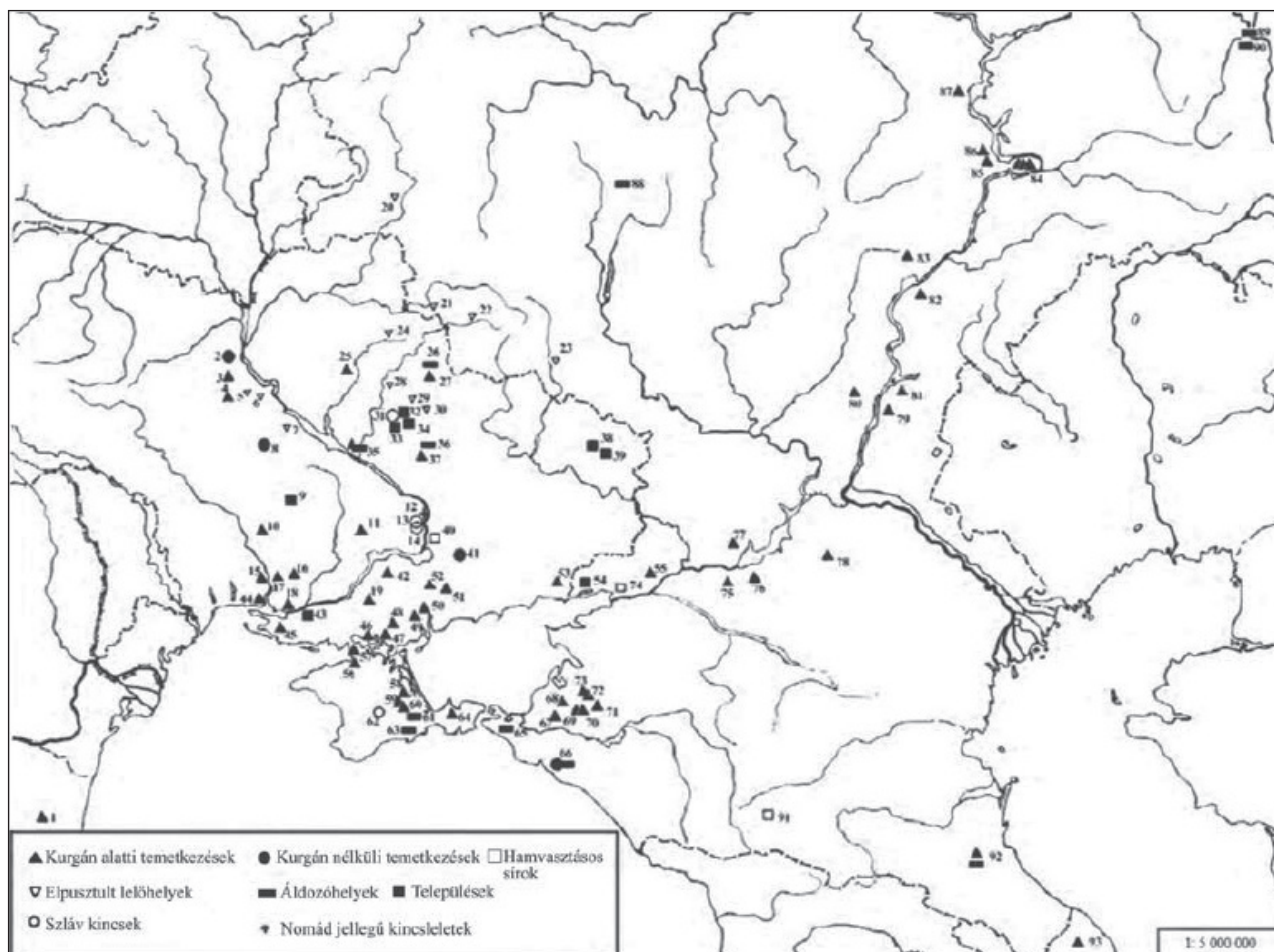
3. kép: Padmalys temetkezés Kostogryzovo (Ukrajna) lelőhelyről (Комар, А. В. – Кубышев, А. И. – Орлов, Р. С.: Погребения кочевников VI-VII вв. из Северо-Западного Приазовья. Стени Европы в эпоху средневековья 5 (2006), 324, рис 36 és 329, рис 37. nyomán)

⁹ Orlov, P. S.: Культура кочевников IV–VIII вв. In: *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. отв. ред. Баран В. Д.* (Kijev: Naukova Dumka, 1985), 98–105.

¹⁰ Рашев, Р.: *Правьлгарите през V–VII век* (Szófia: Orbel, 2005), 69.

¹¹ Somogyi Péter: Lábbeli veretek a Délorosz-sztyeppről. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985 (1991)/2, 105–106.

¹² Баранов, И. А.: *Таврика в эпоху раннего средневековья (Салтово-маяцкая культура)* (Kijev: Naukova Dumka, 1990); Приходнюк, О. М.: *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.э.)* (Kijev–Csernyivci: Prut, 2001); Рашев, Р.: *Правьлгарите през V–VII век* (Szófia: Orbel, 2005).

4. kép: Kelet-Európa lelőhelyei a 6–7. században. A Sivašovka-horizonthoz tartozó lelőhelyeket a háromszögek jelölik (Комар, А. В.: Перецепинский комплекс в контексте основных проблемы истории и культуры кочевников в Восточной Европы в VII. нач. VIII. в. *Степи Европы в эпоху средневековья 5* (2006), 85–125, 16.1. nyomán)

is vizsgálhatóvá.¹³ Orlov felvetése óta az új publikációknak köszönhetően a horizontról alkotott képünk is finomodott (4. kép).

Az előkerült leletanyagot hagyományosan szűk időintervallumon belül, a 6. század második fele és a 7. század eleje közti időszakra keltezték, ezt a legtöbb kutató elfogadta.¹⁴ Azonban a felső időhatár pontosítása kapcsán már Somogyi Péter is megfogalmazta, hogy egészen a 7. század középő harmadáig számolhatunk a népesség továbbélésével.¹⁵

A Sivašovka-horizont etnikai értelmezését tekintve számos elképzelés merült fel. Leginkább a (kutrigur-) bolgár elmélet terjedt el, ezek mellett azonban felmerült a nyugati türk, a kazár és az avar azonosítás lehetősége is.

¹³ Комар, А. В. – Кубышев, А. И. – Орлов, Р. С.: Погребения кочевников VI–VII вв. из Северо-Западного Приазовья. *Степи Европы в эпоху средневековья 5* (2006), 245–374; Скарбовенко, В. А. – Лифанов, Н. А.: Погребально-поминальные комплексы раннесредневековых кочевников из Восточного Приазовья (по материалам раскопок могильников Лебеди IV и Лебеди VIII в 1980 г.). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма IV* (2012), 22–46; Лимберис, Н. Ю. – Марченко, И. И.: Погребения эпохи великого переселения народов и раннего средневековья из курганов степного Прикубанья. In: *Петербургский Апокриф. Послание от Марка*, ред. Казанский, М. – Рабинович, Р. – Ткачук, М. (Szentpétervár–Kisinyov: STRATUM, 2011), 417–441.

¹⁴ Eltérő keltezési rendszer A. V. Komar munkáiban jelent meg. Комар, А. В.: Перецепинский комплекс в контексте основных проблемы истории и культуры кочевников в Восточной Европы в VII. нач. VIII. в. *Степи Европы в эпоху средневековья 5* (2006), 85–125.

¹⁵ Somogyi, Péter: Drei frühawarenzeitliche Bestattungen aus der Fundstelle Nr. 264 von Gyoma – Három kora avar kori sír a Gyoma–264. sz. lelőhelyről. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica III* (1997), 106, 15. j.

KÖZÖS ELEMEEK A 6–7. SZÁZADI KELET-EURÓPAI NOMÁDOK KULTÚRÁJÁBAN

A 6–7. századi Kelet-Európából az írásos források egy sor olyan újonnan feltűnt népet említenek – például az utigurokat, a kutrigurokat –, amelyekről korábban nem írtak a korabeli krónikások. Ha azonban a régészeti leleteket alaposabban szemügyre vesszük, meglepő hasonlóságokat fedezhetünk fel a kelet-európai sztyeppe 4–5. és 6–7. századi emlékanyaga között. Ez elsősorban a temetkezési szokásokban figyelhető meg: az északkeleti tájolás, a padmalyos és kétoldali padkás sírok, a részleges ló- és juhtemetkezések, a fej mellé helyezett edények és juh keresztcsontok mind a két korszakban megtalálhatók. A rítusbeli azonosságok mellett az elmúlt évtizedben egyre több olyan leletegyüttest is publikáltak, amelyekben az 5. századi hun kori tárgyak és a Sivašovka-horizontra jellemző 6. századi emlékek egyaránt jelen vannak, jól érzékelhető az átmenetet a két korszak között. A Dontól keletre eső területek hun kori anyagát azonban még az azt követő századokhoz képest is csak szórványosan ismerjük, így az átmenet vizsgálatához elengedhetetlen az 5–6. századra keltezhető további sírok publikálása.

A TISZÁNTÚL ÉS KELET-EURÓPA

Mielőtt rátérnénk a kora avar kori kelet-európai eredetű népesség és a Sivašovka-horizont összehasonlításának kérdésére, néhány tényt előre le kell szögeznünk. A párhuzamba állítást leginkább a két emlékanyag aránytalan eloszlása nehezíti. Kelet-Európában a 6–7. századra keltezhető nomád temetkezések a Dnyesztertől a Volgáig majdnem másfél millió négyzetkilométeren fordulnak elő. Ezek azonban nem alkotnak nagyobb sírszámú temetőket, így azoknak a síroknak a száma, amelyekről bármilyen információval is rendelkezünk, csupán 140 körül van.¹⁶ Ezzel ellentétben csak a Tiszántúlról már több mint 1200 olyan temetkezést ismerünk, amely ehhez a kultúrkörhöz kapcsolható.¹⁷ Ezekre az egyes temetkezési szokásokra jóval több példát ismerünk a Kárpát-medencéből, mint Kelet-Európából. A kora avar kori kelet-európai eredetű népesség tájolásának, sírformáinak, a részleges ló-, juh- és szarvasmarha temetkezéseknek, az ételmellékletként sírba helyezett juh keresztcsont, valamint a fej mellé tett edények párhuzamait egyaránt megtalálhatjuk a Dnyeszter–Volga közötti nomád sírokban¹⁸ (5. kép).

A fenti eredmények ellenére a hazai kutatók körében nem általánosan elfogadott a kora avar kori kelet-európai eredetű népesség és a Sivašovka-horizont kapcsolatának elmélete. Ennek oka, hogy már a korábbi kutatás is számos egykori szovjetunióbeli analógiát használt fel a korai avarság keleti kapcsolatának bizonyítására. Ennek során az egyes jelenségekhez próbáltak minél több tárgyi és rítusbeli párhuzamot keresni. Ezzel szemben itt két régió tágabb kulturális összehasonlításáról van szó. Véleményem szerint két népesség azonosságát a régészeti hagyatékok vizsgálatakor nem a tökéletes analógiák mutatják, mert figyelembe kell venni a környező népcsoportok hatásait is. Ennél sokkal fontosabb jelen esetben az, hogy ha mindkét népesség azonos rituális eszköztárat használ, azaz az egyes szokáslelem kiválasztása során a szertartást végzők azonos variációk közül válogathatnak. Jó példa erre az állatáldozatok vizsgálata: a leöleendő állatok között mind a Tisza, mind a Don mentén előfordultak a részleges ló-, szarvasmarha-, juh- és kecskemaradványok, ugyanakkor nincs példa áldozatként sírba tett vadállatokra, sertésekre vagy szárnyasokra.

A formai (tipológiai) párhuzamok mellett a két régióban ugyanis az áldozati rítus során elkövetett bizonyos eljárások is megegyeznek. A Tiszántúlon a kora avar korban egy sajátos nyúzási mód figyelhető meg. Mindkét területen a csonkolásos módszer terjedt el, azaz a bőrt nem az ízületeknél fejtették le a húsról, hanem

¹⁶ A legutóbbi listát lásd: Комар, А. В.: Кочевники восточноевропейских степей второй половины VI первой половины VIII в. In: *Атлас Западный Тюркский Каганат*, ред. Досымбаева, А. – Жодласбеков, М. (Asztana: Service Press, 2013), 676–677.

¹⁷ Lőrinczy Gábor: Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* IV (1998) 343–344. 1998 óta már jóval több sír előkerült, így ez a szám körülbelül 1600–1700-ra tehető.

¹⁸ Gulyás Bence: Újabb adatok a kora avar kori Tiszántúl kelet-európai kapcsolataihoz (New results of research concerning the relation between Eastern Hungary and the East European Steppe in the early Avar period). In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája*, főszerk. Türk Attila (Budapest–Esztergom: Archaeolingua, 2015), 499–512.

a sípcsontot a vége fölött kettéhagyották, és az alsó részt a bőrben hagyták.¹⁹ Ezt a technikát a Krasznodár környéki temetkezéseknél is meg lehetett figyelni.²⁰ Emellett egy sajátos kerámiadíszítési hagyomány is kapcsolatot sejtet. A kora avar kori kerámia elemzése során Vida Tivadar mutatta ki, hogy a folytatott festésű, kézzel készített fazekak kivétel nélkül a Tiszántúlra lokalizálhatók.²¹ Ennek párhuzamát a Stavropoli-hátságban feltárt, 6. századra keltezhető tugaluki sírban találhatjuk meg.²²

Bár a fenti adatok fényében minden jel arra mutat, hogy a kora avar kori kelet-európai népesség és a Sivašovka-horizont mögött azonos etnikumot sejthetünk, ennek a tényszerű kijelentésével még várnunk kell. A kelet-európai adatok kis száma miatt elengedhetetlen további lelőhelyek publikálása. Addig meg kell elégednünk egy munkahipotézis felvázolásával, amelyet az elkövetkező évtizedek adatai fognak megerősíteni vagy cáfolni. Eszerint a tiszántúli népesség őseit a Dontól keletre élő hun kori nomádok leszármazottai között kell keresni, akiket az avarok európai megjelenése nyugatra sodort. Az elmozdult néptörzsek egy része a Fekete-tengertől északra fekvő területeken, míg a másik része a Kárpát-medencében, főként Tiszától keletre telepedett le.

5. kép: Sivašovko-i sír. A kétoldali padkán a ló csonkolt lábvégei
(Комар, А. В. – Кубышев, А. И. – Орлов, Р. С.: Погребения кочевников VI-VII вв. из Северо-Западного Приазовья. Стены Европы в эпоху средневековья 5 (2006), 312. рис. 32, 1. nyomán)

¹⁹ Lőrinczy Gábor: Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* IV (1998).

²⁰ Атавин, А. Г.: Погребения VII – начала VIII вв из Восточного Приазовья. In: *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.*, отв. ред. Сташенков, Д. А. (Szamara: Szamarszkij Oblasztnoj Isztoriko-Krajeviedcseszkij Muzej im. P. V. Alabina, 1996), 209.

²¹ Vida, Tivadar: *Die awarenzeitliche Keramik*. *Varia Archaeologica Hungarica* 8 (Berlin; Budapest: DAI; MTA Régészeti Intézet, 1999), 113.

²² Ляхов, С. В. – Мячин, С. В.: Кочевническое погребение «постгуннского» времени у села Тугулук Ставропольского края (предварительная публикация). *Археология Восточно-Европейской степи* 8 (2010) 230, рис. 1.3.

Gulyás Bence • Egy nép, két régió? – Gondolatok a kora avar kori Tiszántúl kelet-európai kapcsolatrendszeréhez

Természetesen a tiszántúli népesség eredetének vizsgálata csak egy részét fedi le a kora avar kori Kárpát-medence népcsoportjai keleti kapcsolatainak. Írásommal azonban arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a posztszovjet államok új régészeti leleteit és eredményeit ismerve milyen lehetőségek rejlenek a további kutatásokban. Az utóbbi években elkezdődött a honfoglalás kori emlékművek keleti kapcsolatrendszerének szisztematikus feldolgozása.²³ Ennek a példáját követve a közeljövőben elkerülhetlenné válik a kora avar kor sztyeppei kapcsolatrendszerének az újabb feltárásokon alapuló áttekintése is. Mindez kiegészítheti azt a sokszínű képet, amely az egykori avarságról mára kialakult. A mediterrán kapcsolatok kutatása terén eddig elért eredményekkel összekapcsolva megmutathatja, hogy hányféle kulturális és etnikus elemből fonódott össze az a politikai közösség, amely majd két és fél évszázadon át meghatározó államalakulata volt a késő antik Közép-Európának.²⁴

AJÁNLOTT IRODALOM

GULYÁS BENCE

Újabb adatok a kora avar kori Tiszántúl kelet-európai kapcsolataihoz (New results of research concerning the relation between Eastern Hungary and the East European Steppe in the early Avar period). In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája*, főszerk. Türk Attila, 499–512. Budapest–Esztergom: Archaeolingua, 2015.

КОМАР, АЛЕКСЕЙ В. – КУБЫШЕВ, А. И. – ОРЛОВ, Р. С.

Погребения кочевников VI-VII вв. из Северо-Западного Приазовья (Nomad burials of the VI-VII. c. from North-West Azov Reaches). *Стены Европы в эпоху средневековья* 5 (2006), 245–374.

РАШЕВ, РАШО

Прабългарите през V–VII век (Die Protobulgaren im 5. – 7. Jahrhundert). Szófia: Orbel, 2005.

SOMOGYI, PÉTER

Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschläge zu den archäologischen Hinterlassenschaften osteuropäischer Reiterhirten aus der pontischen Steppe im 6. Jahrhundert. *Archaeologia Austriaca* 71 (1987), 121–154.

²³ Türk Attila: [A korai magyar történet kutatásának új programja](#). *Magyar Régészet* 2012 Nyár, Utolsó megtekintés: 2016.09.22.

²⁴ A cikket Langó Péter és Vida Tivadar lektorálta. A képek felhasználását Lőrinczy Gábor és Oleksij Komar engedélyezte. A Kárpát-medencei lelőhelyeket bemutató térképet Hrabák Zita készítette. Segítségükért fogadják köszönetemet!